
07.00.00 – ТАРИХ ФАНЛАРИ

**ЛАТИФХЎЖА ҚОСИМХЎЖАЕВ – БУХОРО
ТАДБИРКОРЛАРИНИНГ ТАНИҚЛИ ВАКИЛИ ВА ҲОМИЙСИ**

*Хаитов Шадмон Ахмадович,
Бухоро Давлат Университети «Жаҳон тарихи» кафедраси
профессори, тарих фанлари доктори*

Аннотация: Ушбу мақолада XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлигида тадбиркорлик ва ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этган Латифхўжа Қосимхўжаев ҳақида архив манбалари маълумотлари орқали илмий мушоҳада юритилган.

Таянч атамалар: тадбиркор, савдогар, ҳомий, қоракўл тери, пахта, чой, саёҳат, нарх-наво, мерос, шажара, карвонбоши, амир, ҳамроҳ, манба, савдо айланмаси, дўкон.

**ЛАТИХОДЖА КАСИМХОДЖАЕВ - ИЗВЕСТНЫЙ
ПРЕДСТАВИТЕЛЬ И СПОНСОР БИЗНЕСА БУХАРЫ**

*Хаитов Шадмон Ахмадович,
Профессор кафедры «Всемирной истории» Бухарского
государственного университета, доктор исторических наук*

Аннотация: В данной статье через источники архивных источников научно рассматривается Латифходжа Касымходжаев, принимавший активное участие в деловой и общественной жизни Бухарского эмирата в конце 19 - начале 20 веков.

Ключевые слова: предприниматель, купец, меценат, черная кожа, хлопок, чай, путешествие, цена, наследие, родословная, караванный предводитель, эмир, спутник, источник, торговый оборот, лавка.

**LATIKHO'JA KASIMKHO'DHAEV - A WELL-KNOWN
REPRESENTATIVE AND SPONSOR OF BUSINESSES OF
BUKHARA**

*Khaitov Shadmon Akhmadovich
Professor of the «World History» Department of Bukhara State
University, Doctor of History*

Abstract: In this article, Latifkhoja Kasimkhojaev, who took an active part in business and social life in the Bukhara Emirate in the late 19th - early 20th centuries, is scientifically observed through the sources of archival sources.

Key words: entrepreneur, merchant, sponsor, black leather, cotton, tea, travel, price, heritage, genealogy, caravan leader, emir, companion, source, trade circulation, shop.

Ўзбекистон тарихида муҳим из қолдирган давлат ва ҳукумат арбоби Файзулла Хўжаевнинг аждодлари ҳақида истоклол йилларида анчагина маълумотларга эга бўлдик. Бироқ Ф.Хўжаев ота-боболари, амаки ва қариндошлари, отаси Убайдуллахўжа Қосимхўжаев (1858-1912 йй) нинг мероси, унинг такдири ҳақидаги мунозаралар ҳамон давом этмоқда. Бироқ, Бухорои Шариф хўжаларининг йирик савдогар тадбиркор вакили Убайдуллахўжанинг акаси бўлган Латифхўжа Қосимхўжаев

(1857-1917 йй) нинг Бухоро амирлиги тарихидаги ҳамда авлодлари олдидаги хизматлари ҳақида илмий бўшлиқ мавжуд деб ҳисоблашга, асослар бор. Латифхўжанинг шахс ва инсон, йирик савдогар ва тадбиркор, шунингдек, амирлик ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги иштироки масалаларини атрофлича тасаввур қилиш учун нафақат у ҳақда эълон қилинган асар ва мақолаларни ўқиш ҳамда ўрганиш етарли бўлмайди. Бу илмий вазифани ҳал этишда бизга архив манбалари ёрдамга келади. Таниқли тарихчи олим, авлодлик ришталари орқали Латифхўжага боғланган профессор С.И.Иноятов Бухорои-Шариф хўжалари тарихи ва шажарасига бағишланган китобида қорақўл, пахта, заргарлик буюмлари, чой товари билан савдо-сотик қилган Латифхўжанинг 250 минг рубль шахсий маблағи, 3 млн рубль йиллик савдо айланмасига эга бўлган пули, 250 минг рубл баҳоланган ер майдонлари, боғ-роғлари, бошқа кўчмас мулки бўлганлигини қайд этиб ўтган. Шунингдек, Латифхўжа Нижний-Новгородда шахсий савдо дўконлари эгаси бўлганлиги, 2 гильдия [1] савдогари сифатида амирнинг Москва, Санкт-Петербург шаҳарларида ҳамроҳлик қилганлиги, рус подшоси томонидан «Станислав 2-даражали ордени» билан мукофотлангани, умрининг охиригача босқичида ногиронлар аравачасига миҳланиб қолганлиги, ўз уйида жадид мактаби очиб, хайрли ишларга қўл урганлиги ҳам эслатилар экан, унинг ўлими ўз ажали билан содир бўлганлигига шубҳа билдирилган.[2] Латифхўжа шахсияти ҳақида билдирилган ушбу маълумотларни эътироф этган ҳолда, биз юқоридаги маълумотларни айрим далил ва рақамлар билан тўлдиришни лозим топдик.

Ўзбекистон Миллий Архивининг И-3-фонд (Бухоро амирлиги сиёсий айғоқчилиги), И-126-фонд (Бухоро амирлиги кўшбегиси девонхонаси) ҳамда совет даврига тегишли Р-837-фонд, 86-фонд, 87-фонд, 94-фондларида Латифхўжа ва Хўжаевлар хонадонига оид материаллар учрайди.

Латифхўжа Бухоро амири Абдулаҳадхон (хукумронлиги, 1885-1910 йиллар) билан яқин алоқаларда бўлганлиги, амир билан фикрлаша олиши, унинг тижорий шериги эканлигини архив манбалари тасдиқлайди. Латифхўжа амир билан бухоролик бошқа савдогарлар ўртасида воситачилик қилиб, савдогарлар муаммоларини ҳал қилишда амир орқали савдошларига амалий ёрдам бериб турган. 1906 йил 12 ноябрдан 22 декабргача давом этган амир Абдулаҳаднинг Санкт-Петербург саёҳатида Латифхўжа 31 нафар савдогарнинг бири сифатида амир сафарига ҳамроҳлик қилиши дастлабки ҳолат эмасди. Архив ҳужжатларида келтирилишича: «Латифхўжа 1892 йилнинг кузида Амир Абдулаҳаднинг Москва ва Санкт-Петербург бўйлаб қилган саёҳатида илк бор ҳамроҳлик қилди. У билан бирга Бухоронинг кўзга кўринган тижорат вакиллари: Абдурауф карвонбоши, Мансурбой, Жўрабек, Яхёбек, Муқимбой кабилар ҳам Россия империясига боришганди»[3]. Маълумки, 1868 ва 1873 йилларда Россия – Бухоро шартномалари асосида рус савдогарлари Бухоро амирлигининг барча ҳудудларида эркин ҳаракат қилиш ва энг паст 5 фоизли бож тўлаш шarti билан савдо-сотик қилиш ваколатига эга бўлишганди.

Бухоро амири генерал-адъютант Абдулаҳадхон Бухоро савдогарлари ҳам Россия шаҳарларида шундай имтиёзга эга бўлишини империя

маъмурларидан талаб қилган ва савдогарларни рус маъмурлари баъзан бож миқдорини 10-15 фоизга чиқарар, ярмаркаларда бухороликларга олдинги қаторлардан савдо дўконлари берилишига, янги дўконлар қурилишига рухсат этишмасди. Бу масалада архив манбаларида ҳам маълумотлар келтирилган.[4]

Демак, амирнинг Латифхўжа сингари савдогарлари билан империя пойтахтига қилган сафари маълум мақсадга йўналтирилган, унинг ўзи ҳам қорақўл савдосида фаол иштирок этарди.

Маълумки, йирик савдогарлар вақт-вақти билан тижорат ишларида касодга учраб туришган. Қанча бадавлат бўлишмасин, Латифхўжа ва укаси Убайдуллахўжалар ҳам рақиблари олдида синиш хабари остида қолишганини эътироф этиш керак. Арабов ва Латифхўжалар хукмдор билан шерикчилик асосида савдога 15-20 лак (1 лак -10 минг танга) тангадан 300 минг олтин рублгача маблағ тикишган. 1890-йилларда Европада қорақўл тери савдосига рақобат қилувчи «плюш» сунъий териси бозорларга чиқарилган. Убайдуллахўжа Нижний Новгород ярмаркасида 350.000 қорақўл терисини сотиб, катта моддий зарар кўрган. Қорақўл теритабiiй махсулот сифатида «плюш» дан афзаллиги аниқ бўлгунча, орадан бир муддат вақт ўтган. Латифхўжа 1894 йилда 14 лак (140 минг танга) савдога тиккан қарзини тўлаш учун имконсиз бўлиб қолган, шундай оғир вазиятда тадбиркор шерик ва мамлакат хукмдори сифатида амир Абдулахадхон давлат хазинасидан қарзни қоплаш мақсадида маблағ ажратган. Шундан сўнг, инқироздан қутилиб қолган Латифхўжа ва укаси Убайдуллахўжа катта партиядо қорақўл терини Россия ҳамда Европа бозорларига чиқаришган. Убайдуллахўжа ҳам бу пайтда 30 минг қорақўл терини Россия ярмаркаларида сотиб зарарга қолганди. Убайдуллахўжа 300 минг (Жўрабек Арабов ҳам шунча миқдорда) дона, Латифхўжа 10 минг дона қорақўл терини Европа бозорларига чиқаришган.[5] Бухоро амирлигидан XIX аср ўрталарида 30-40 минг дона қорақўл тери чиқарилган бўлса, 1911-1914 йилларда энг юкори кўрсаткичга эришилиб, 1,5-2 млн дона қорақўл тери чиқарилган. 1908 йилда Россиянинг Нижний-Новгород, Макар, Ирбит, Москва ярмакаларида 1 млн 700 минг дона қорақўл тери миждозларга сотилган.[6] Қорақўл терилар дона ҳолатида ва кўтарасига сотилган. Қорақўл терилар сифатига қараб, 1907 йилда Лейбциг (Германия), Лондон (Англия), Париж, Сен-Жермен (Франция) ярмакаларида 115 рублдан-120 рублгача, 98 рублдан-104 рублгача, кўтарасига эса, 52-53 рублдан 65-75 рублгача баҳоланган[7]. Бозор чаққон бўлган йилларда Латифхўжа қорақўл савдосида ўзи ва укасининг буюртмаларини Россия ва хориждан туриб бажарган. Шундай омадли йиллардан бирида Латифхўжа, хориждан туриб укаси Убайдуллахўжага яъни Бухорога мактуб йўллаиди. Омборхоналардаги қорақўл териларни инглиз, немис, француз харидорлари битта ҳам қолмай харид қилганлиги, қорақўлга талаб юқорилиги, бу товарнинг нархи ҳам харидорлиги мактубда билдирилганди. Убайдуллахўжа Чориқулбой сингари қорақўлчи чорвадорлардан (Чориқулбой Пирнафасов-1847-1934 йилларда Бухоро амирлигининг Ромитан музофотида яшаган) 50.000 дона қорақўл терини харид қилиб акаси манзилига юборган[8].

Маълумки, Файзулла Хўжаев отаси Убайдуллахўжа вафот этган

1912 йилда 16 ёшда эди. Унга отасидан ҳисобсиз бойлик ва мол-мулк қолганлиги, унинг миқдори ҳақида тадқиқотларда кўп бор ёзилди. Ҳатто, архив манбаларида келтирилган бу борадаги рақамлар ҳам бири иккинчисига мос келмайди. «Файзулла Хўжаевга отасидан 25 пуд қуйма олтин, 4 млн тилла танга, 5 пуд кумуш танга, 7 млн рубль миқдорида Россия банкларида кредит пуллари қолган[9]»- деб маълумот берилади, архив манбаларининг бирида.

Бухородаги Россия сиёсий айғоқчилиги идораси раҳбарининг 1917 йил 1 июлда Бухоро амирлиги ҳукумати бошлиғи Низомиддин Қўбегига йўллаган мактубида 1.865.000 олтин рубль ва танга миқдоридаги пул, кўпгина кўчмас мулк қолган[10] лиги хабар қилинган. Чунки, Убайдуллахўжа Россия империяси худудида (Одесса)да вафот этиб, рус идоралари ҳам унинг мулкани ҳисоблашда қатнашган.

Файзулла Хўжаевнинг отасидан қолган меросга оид рақам ва далиллар Ўзбекистон Миллий Архивининг Р-86-фонд (Ўзбекистон ССР МИК). Р-87 фонд (Ўзбекистон ССР Инкилобий қўмитаси); Р-94-фонд (Ўзбекистон ССР Маориф Халқ Комиссарлиги) фондлари атрофлича ўрганилганда улар тўлдирилиши билан боғлиқ фикрлар ҳам мавжуд.

Биз Убайдуллахўжа мероси ҳақида сўз юритишдан кўзлаган асосий мақсад Файзулла Хўжаев ёшлиги туфайли уларни бошқариш ва ёш жиянига ҳомийлик қилиш Латифхўжага ўтган. Латифхўжа Хўжаевлар сулоласининг энг обрўли, мулоҳазали, муомила маданияти юқори, босиқ, фидоий, ваъдасига вафодор, бир сўзли (йўқса, инглизларга берган ваъдасини бажариши учун Россиянинг қаҳратон кишида елиб-югуриб оёқларидан буткул ажралилади) хонадон аъзоларига энг меҳрибон вакил бўлган. Бироқ, Латифхўжа Убайдуллахўжадан кейин бор ёғи 5 йил яшади. Архив манбасида келтирилишича, Латифхўжа вафотидан кейин Ф.Хўжаевга ҳомийлик қилиш Ғафурхўжа ва Ғайбулла хўжаларга ўтган.[11]

Бухоро амирлиги сиёсий айғоқчилиги юқорида кўрсатилган бойлик билан боғлиқ рақамлар Убайдуллахўжа мероси билан боғлиқ охирига рақам эмаслигига шубҳа билан қараган. Шу сабабли Низомиддин Қўбегига ёзган хатида: «Файзулла Хўжаевга отасидан қолган бойликнинг аниқ миқдорини қуйидагилар билади: Латифхўжадан ташқари, карвонбоши Азизов, Ғайбуллахўжа Тўрахўжаев, Ғафурхўжа Миржонхўжаев, Нуруллохўжа Тўрахўжаев, Юнусхўжа Абдулвахобхўжаев, Мирзо Собир Носиров, Абдулла Биязидов» [12].

Яна бир мулоҳаза, Латифхўжа нафақат қорақўл териси, қорақўлча савдоси билан эмас, балки пахта толаси савдоси билан ҳам шуғулланган. Ушбу савдода энг яқин шериги Эски Бухорода истиқомат қилувчи маҳаллий сармоядор Бухоро, Когон (Янги Бухоро), Кармана шаҳарларида пахта тозалаш заводлари эгаси бўлган Мирзо Муҳиддин Мансуров (1840-1923 йй) билан ҳамкорлик қилган. Туркистон район кўриқлаш бўлими («Охранка» «Махсус идора», 1907 йилда ташкил топган) айғоқчиси «Хўжа»нинг махфий маълумот беришича, Мирзо Муҳитдин Мансуров афғон йирик савдогари Абдунаби Чархий, Муҳаммад Исмаилонов ва Латифхўжалар билан пахта хомашёси савдосида фаол бўлган. У 1914-1916 йилларда, яъни Биринчи жаҳон уруши йилларида Россия рубли, амирлик тангалари қадри тушиши билан пуллари олтин ва

кумуш ёмбиларга алмаштира бошлаган ҳамда ўзининг пахта саноати банкрот бўлганини эълон қилган. Ушбу ўта хушёр ва тадбиркор, йирик сармоядор шахс Россияда кечаётган кескин жараёнлар истиқболда оғир оқибатларга олиб келишини олдиндан билган. Латифхўжа ва Убайдуллахўжалар билан яқин бўлган Мирзо Муҳитдин Мансуров (Абдуқодир Муҳитдиновнинг отаси) тахминлари тўғри бўлиб чиққан. [13]

Хуллас, Латифхўжа Қосимхўжаевнинг Бухоро амирлигидаги ижтимоий, иқтисодий, маърифий фаолиятига битта мақола билан сўнги нуқтани қўйиб бўлмайди. Латифхўжа ўз-ўзидан йирик сармоядор тадбиркор шахс бўлиб қолган эмас. Унинг ижтимоий, маънавий-руҳий қарашларига қандай омиллар таъсир кўрсатди? Латифхўжа Бухоро амири ишончини қандай қозонганлиги, унинг ўлими қайҳолатда содир бўлганлиги масалаларига аниқлик киритиш истокболдаги тадқиқотлар зиммасида.

Адабиётлар рўйхати:

1. Гильдия – Россия империясида савдогарларнинг даромади даражасига кўра гуруҳланиши. 1775 йилдаги ислохотга кўра, империя худудида савдо гильдияларининг 3 та даражаси мавжуд бўлган. 1807 йилдан бошлаб 1-гильдияга 50 минг рублдан юқори, 2-гильдияга 20 минг рублдан юқори, 3-гильдияга 8 минг рублдан юқори даромадга эга савдогарлар киритилган.

2. Иноятов С. Бухорои Шариф Хўжалари: Усмон Хўжа, Отаулла Хўжаев, Файзулла Хўжаев аждодлари ва авлодлари шажараси.-Бухоро: «Дурдона» нашриёти, Бухоро-2022.-Б.65-71. (180 бет)

3. Ўзбекистон Миллий Архиви (ЎМА), И-3-фонд, 2-рўйхат, 25-йиғма жилд, 108-варақ.

4. ЎМА, И-2-фонд, 11-рўйхат, 1966-йиғма жилд, 53-варақ, 53-варақнинг орқаси.

5. Ремез И.А. Внешняя торговля Бухары до мировой войны. Опыт историко-статического обзор внешней торговли ханства внесферы таможенного объединения его с Российской империи.-Ташкент, Изд-во Турк Республики; 1922.-С.49.(общ. 71 стр; Приложение 45 стр); Сухарева О.А. Бухара XIX – начала XX в.-Москва: 1966.-С.243 (общ; 328 стр). Остонов О. Зарафшон воҳасида хунармандчилик ва савдосотиқ (XIX аср охири – XX аср бошлари)-Тошкент: Шарк, 2013.-Б.70-71. (Умумий бет 143 бет)

6. Каракулеводства//Туркестанский сборник, Том.521.-С.212-213.

7. Ўша жойда.

8. Наимов Н. Мен яшашни истайман...(тарихий роман).-Бухоро: «Бухоро» нашриёти, 1994.-Б.22-24. (294 бет)

9. ЎМА, Р-837 фонд, 15 рўйхат, 156-йиғма жилд, 163-варақ.

10. ЎМА, И-126 фонд, 2-рўйхат, 428 йиғма жилд. 1-варақ, 1-варақнинг орқаси.

11. ЎМА, И-126 фонд, 2-рўйхат, 428 йиғма жилд, 2-варақ.

12. ЎМА, И-126 фонд, 2-рўйхат, 428 йиғма жилд, 3-варақ.

13. ЎМА, И-461 фонд, 1-рўйхат, 1648 йиғма жилд, 60-варақ, 60-варақнинг орқаси.